

УДК 911.3: 796.5(477)

Рутинський М. Й.

***ІСТОРИКО-ГЕОГРАФІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ СТАНОВЛЕННЯ
ПРИКАРПАТСЬКОГО КУРОРТУ МОРШИН***

Проведено ретроспективно-географічний аналіз специфіки становлення курорту Моршин на ринку міжнародних оздоровчо-рекреаційних послуг. Прослідковано

основні етапи еволюції курорту від одиничного приватного закладу сезонного типу до поліфункціонального бальнеогрязевого курортного центру міжнародного класу.

Ключеві слова: курорт, оздоровчий профіль, ринок рекреаційних послуг.

Проведено ретроспективно-географічний аналіз специфіки становлення курорту Моршин на ринку міжнародних оздоровительно-рекреаційних послуг. Прослідковано основні етапи еволюції курорту від одиничного частного заведення сезонного типу до поліфункціонального бальнеогрязевого курортного центру міжнародного класу.

Ключевые слова: курорт, оздоровительный профиль, рынок рекреационных услуг.

Conducted retrospective analysis of the specific geographical formation Morshyn spa resort on the market of international health and recreational services. Traced the evolution of the resort from a single private institution to seasonal type of polyfunctional balneoklimatic resort center of international class.

Key words: spa, health profile, the market for recreational services.

Постановка проблеми дослідження. Актуальність досліджень становлення й розбудови курортної сфери важлива для з'ясування сучасних закономірностей її геопросторової організації та для розуміння впливу соціально-економічних передумов і рушійних сил на розвиток мережі курортно-рекреаційних центрів західного регіону України в нових глобалізаційних умовах ХХІ ст.

Аналіз останніх досліджень з проблематики. Проблеми розробки питань історії розбудови курортного господарства західного регіону України займають в історичних та географічних дослідженнях українських науковців вагоме місце. Серед українських дослідників це коло питань найґрунтовніше розроблене представниками львівської і чернівецької наукових шкіл рекреаційної географії [див. 7].

Основними цілями даної праці є історико-географічний аналіз сукупності первинних періодичних, фондів і наукових джерел австрійської та польської доби з метою виявлення суспільно-географічних закономірностей та специфічних рис еволюції курорту Моршин від одиничного приватного закладу сезонного типу до поліфункціонального бальнеогрязевого курортного центру міжнародного класу.

Виклад основного матеріалу дослідження. Сучасний бальнеологічний курорт Моршин розташований у передгір'ї Карпат на висоті 340 м над рівнем моря вздовж берегів гірської річки Березниці (притоки річки Стрий).

Назва Моршин, за однією з версій місцевих краєзнавців, походить від прізвища орендатора місцевих солеварень Петра Моршина. Першу письмову згадку про даний населений пункт знайдено в судовому записі від 2 січня 1482 р., де зазначено, що Моршином та навколишніми селами володів шляхтич Юхно Нагваздан. З історичних згадок, що дійшли до нас, відомо, що ще в XV ст. мешканці Моршина звернули увагу на незвичайні властивості природних місцевих джерел. Селяни добували з самовиливних джерел мінеральної води кухонну сіль для продажу і власного

користування. Згідно з тогочасними практиками народної медицини, сіль вважалася цілющим засобом від низки захворювань людей і домашньої худоби. Для видобутку солі моршинські селяни використовували давню, поширену ще в давньоруські часи технологію. Над джерелами закладали дерев'яні зруби колодязів і черпали з них ропу, відтак пускали її стікати по жолобах в металеві котли, в яких і випарювали сіль. На типовій сільській солеварні трудилося щонайменше вісім осіб: двоє черпали з колодязів ропу, двоє виварювали сіль, решта виконували обов'язки з заготівлі дров, перенесення і складування готової продукції.

Подібні солеварні іменувалися жупою, або банею, тому ліс у південно-східних околицях Моршина, де розміщувалися середньовічні солеварні, отримав назву Банного, а висілок солеварів під Моршином (в напрямку с. Лисович) – Баня Лисовицька.

У 1538 р. власники Моршина шляхтичі Станіслав і Анна Бранецькі зацікавилися кустарним селянським промислом і домоглися від королівської канцелярії дозволу на відкриття соляних шахт. На панській землі селяни викопали п'ять глибоких колодязів для видобутку ропи. Але розрахунки Бранецьких швидко розбагатіти не виправдалися: сіль виявилася гіркою, непридатною для вживання в їжу. Штольні були закинуті. Бранецькі збайдужіли до Моршина, село десятки раз перепродувалося і життя тут ледве жевріло. Так, в 1692 р. в ньому налічувалося всього 12 дворів. В архівних документах XIX століття знайдено цифри, що характеризують злиденне становище тутешніх селян, зокрема, в 1820 р. в селі налічувалося 48 будинків, 12 сімей були бездомними. Після скасування кріпосних повинностей у 1848 р. в Моршині налічувалося 250 мешканців, були млин і корчма.

Потужний економічний імпульс розвитку прикарпатським селам дало прокладення у 1875 р. залізничної лінії Стрий – Станіслав (нині Івано-Франківськ). У селі Моршин, в урочищі Вигадовка постала залізнична станція. Із першим потягом у село прибули перші туристи – заможні міщани, у середовищі яких стрімко поширювалася мода на комфортне мандрівництво імперськими залізницями у віддалені мальовничі закутки Австро-Угорського цесарства. когорті “першовідкривачів” принад Прикарпаття був і львівський підприємець Боніфаций Штіллер. Ознайомлення із побутованням і підсобним промислом моршинських селян сформувалося у бізнес-ідею організації на базі тутешнього соляного джерела новомодного курорту. Чим заповзятливий Боніфаций Штіллер негайно зайнявся. Підприємець викупив права на Моршин, запросив сюди авторитетних лікарів В. Пясецького й С. Дзіковського. Вони розробили проект й координували створення на базі місцевого джерела модерного закладу для бальнео- й кліматолікування. Курорт Моршин – перший і єдиний на жвавій залізничній магістралі, що сполучила Львівське і Станіславовське воєводства – інвестиційними стараннями Б. Штіллера облаштували за найпрогресивнішими канонами тогочасної бальнеотехніки.

Власник Моршина розгорнув масштабну рекламну кампанію. Практично в кожній регіональній газеті, у часописах за 1877 – 1878 рр. можна зустріти серію рекламних анонсів про відкриття у Моршині бальнеокліматичного курорту для лікування хворих на сухоти (туберкульоз легень). Відкриття такого закладу в Моршині, як курортного сезону взагалі, планувалося на другу половину червня 1877 р., проте відбулося лише в травні 1878 р. – після того, як С. Дзіковський доповів про оздоровчі властивості моршинської води, інфраструктурну готовність та наукову відповідність організації курорту на засіданні Бальнеологічної комісії у Кракові.

Певна упередженість офіційних осіб і “прогресивної публіки” до дітища Б. Штіллера остаточно розвіялася після відвідування Моршина зі спеціальною інспекторською перевіркою відомого в Галичині доктора-бальнеолога Лютостанського. Він звернув увагу на три джерела з гірко-соленою водою, здійснив їх хімічну експертизу (розбір). Інспектор зробив позитивний висновок про доцільність функціонування й оздоровчі можливості природних лікувальних факторів моршинського курорту. У заключенні Лютостанського, зокрема, зазначено, що тут є приміщення на 12 ванн, три житлових будинки для приїжджих, дерев’яний водопровід.

Рекламна кампанія у пресі і вагонах потягів, що курсували через станцію Моршин дала свої результати. Склався навіть певний громадський ажіотаж, адже крім доволі дорогого Трускавця альтернативи на Прикарпатті на той час не існувало.

Таким чином, в травні 1878 року в присутності представників регіональної влади і преси Боніфаций Штіллер урочисто зачитав текст дозволу Галицького намісництва від 22 травня 1878 року №22/31147 “Про заснування курорту Моршин” і проголосив офіційне відкриття “Закладу для лікування грудних захворювань” та початок першого лікувального сезону (*У XIX ст. панівна більшість бальнеологічних курортів Європи функціонували і приймали рекреантів лише в теплий сезон (друга половина весни – перша половина осені), зазвичай приміщення курортних корпусів не опалювалися*) в Моршині. Курорт почав приносити перші доходи, а в міжсезоння інженерні роботи по його упорядкуванню й розбудові продовжилися.

У 1879 р. поглиблено, розчищено й упорядковано два стародавні запущені соляні колодязі з гіркосоленою водою, що знаходилися в Банному лісі. Один з них Штіллер назвав “джерело Боніфаций” (тобто власним іменем), другий – “джерело Магдалена” (за іменем своєї дружини – Магдалени Крушельницької). (З відкриттям нових свердловин джерелам “Боніфаций” та “Магдалена” у радянську добу присвоєно порядкові номери № 1 і № 2). Тоді ж виявлено ще одне джерело (отримало назву “джерело Матері Божої”), що дає слабомінералізовану воду (нині джерело № 4), а в околицях Моршина – поклади торф’яної грязі (“боровина”).

вересні 1879 р. на запрошення Б. Штіллера до Моршина прибув доктор хімічних наук, професор Львівського університету Броніслав

Радзишевський, який відібрав проби з розчищених штолень для хімічного аналізу в лабораторії Львівського університету.

Перший офіційний хімічний аналіз боровини і мінеральної води джерела “Магдалена” та наукове заключення щодо його бальнеотерапевтичної цінності опубліковано проф. Б. Радзишевським в тому ж році, джерела “Боніфаций” – в 1881 р. [6]. Примітно, що з цього часу мінеральні води моршинських джерел стають об’єктом дослідження низки інших учених бальнеологів і хіміків, до них проявляється дедалі зростаючий практичний інтерес як до високоприбуткового аналогу модних карлсбадських солей для приготування мінеральних ванн у домашніх умовах.

Боніфаций Штіллер не скупився на кошти для негайного уведення в експлуатацію щойно виявлених ресурсів. З періодики відомо, що вже в сезоні 1880 р. воду мінеральних джерел почали використовувати для мінеральних (ропних) ванн, а торф’яну грязь – для грязевих ванн та аплікацій. Отож з 1880 р. Моршин офіційно набув статусу бальнеогрязевого курорту (*Текст цього історичного для Моршина декрету мовою оригіналу: “Dekret Wysokiego c. k. Namiestnictwa z dnia 10 kwietnia 1880 do l. 17.110. „W uwzględnieniu okoliczności, iż woda pochodząca ze źródła Magdaleny w Morszynie może być skutecznie użyta w celach leczniczych, z powodu zawarcia dostatecznej ilości soli, zaś borowina Morszynu, zawierająca w wielkiej stosunkowo ilości kwas mrówkowy, może być używana do kąpieli borowinowych, zezwala c. k. Namiestnictwo na zmianę nazwy zakładu kąpielowego w Morszynie na nazwę: „źródłowisko solankowo-borowinowe w Morszynie”, tudzież na wprowadzenie w handel soli kryształicznej ze źródła Magdaleny i borowiny w Morszynie, pod nazwa: „Sól Morszynska i borowina mrówczana z Morszyna”*).

Щодо моршинських грязей, у своєму експертному заключенні проф. Б. Радзишевський зазначив, зокрема: “Боровина моршинська вигідно відрізняється від відомих закордонних грязей... Моршинська боровина, розведена у ваннах з холодною, літньою чи гарячою водою придатна для пацієнтів з нервовими розладами” [6, s. 4].

Тоді ж заповзятий власник Моршина, скориставшись порадами вчених, заснував виробництво брикетів лікувальних моршинських солей. За новітньою технологією шляхом виморожування ропи з неї почали видобувати лікувальну гірку (глауберову) сіль. Завдяки невисокій ціні та ефективній рекламі моршинська сіль одразу потіснила брикети дорогої карлсбадської солі на полицях аптек Львова, Станіславова, Стрия, Перемишля, Кракова, Відня. Продавалася також брикетована торф’яна грязь під назвою “Моршинська мурашина боровина”.

У тому ж таки сезоні 1880 р. лікар закладу С. Дзіковський зробив перші спроби внутрішнього вживання вод джерела “Боніфаций”, які дали позитивні клінічні результати. Ця обставина вивела курорт на якісно новий рівень і наблизила його до когорти наймодніших курортних центрів Західної Галичини, Словаччини, Чехії та Австрії.

Найавторитетніший у царині бальнеохімії львівський професор і перший дослідник моршинських вод і грязей Б. Радзишевський на

шпальтах рекламно-інформаційного путівника подає таке наукове обґрунтування оздоровчого потенціалу Моршина: “Позаяк склад мінеральних джерел Моршина за якістю прирівнюється до курортів Фрідріхгалл і Кіссінген, а за кількісним співвідношенням розчинених солей Моршин їх переважає; позаяк особливо моршинська боровина переважає своїми якісними характеристиками грязі Францішкових Лазень, свідчити треба, що й вплив тих вод і грязей на людський організм буде принаймні настільки ж ефективним, як і вищезгадані фактори зарубіжних курортів”. [6, s. 3].

Ф. Хлаповський називає Моршин в когорті провідних курортів Польщі, зазначаючи: ”Моршин має не лише сірчані купелі, але й розсоли лікувальної солі й воду мінеральну, а також і луг соляково-боровиновий. Від 1875 р. є він кліматичним курортом, а від 1888 володіє також закладом гідротерапевтичним” [1, s. 19].

У листі зі статистично-аналітичним звітом про діяльність закладу Моршин в сезоні 1882 р., написаного проф. Б. Радзишевським, подана перша достовірна статистика відвідування новозаснованого галицького курорту [4]. Ми звели вихідні дані статобліку й унаочнили їх результати у формі діаграми (рис. 1.1):

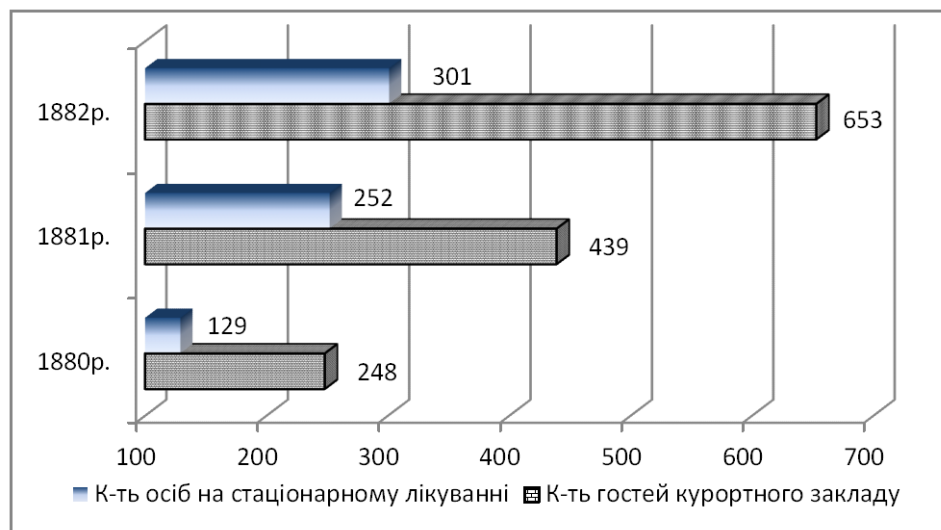

Рис. 1. Динаміка зростання обсягу відвідувачів курорту Моршин у перші роки з часу офіційно набуття ним статусу бальнеогрязевого курорту, 1880 – 1882 рр.

Діаграма 1. дає уявлення, наскільки стрімко зростала популярність Моршина серед галичан. Так, в активно розрекламованому сезоні відкриття якісно оновленого “соляково-боровинового” курорту його послугами скористалося 129 хворих сухотами, які перебували тут на тривалому стаціонарному лікуванні, та 248 гостей, які поєднували тут свій відпочинок з прийомом модних оздоровчих процедур. А лише через один сезон – у 1882 р. – кількість хворих туберкульозом легенів, які проходили

стаціонарне лікування в Моршині, зростає у 2,3 рази (до 301 особи), а кількість рекреантів-“літників” – у 2,6 рази (до 653 осіб). В наступному сезоні 1883 р. курорт Моршин вперше прийняв понад тисячу рекреантів. Частка іноземних рекреантів сягнула 11 % (здебільшого піддані Російської імперії польської та єврейської національності).

Проф. Б. Радзишевським розрахована середня тривалість перебування гостей у курортному закладі у перші роки його функціонування. У 1880 р. вона становила 38,4 днів, у 1881 р. – 36,8 днів, у 1882 р. – 39,8 днів [4]. (Таке тривале перебування одного відвідувача пояснюємо тим фактом, що в кінці XIX ст. природні лікувальні чинники курорту виступали чи не єдиним справді дієвим засобом боротьби проти масового смертельного хронічного захворювання на туберкульоз).

1881 р. сталося непередбачене – фундатор курорту важко захворів. Перед смертю філантроп Б. Штіллер в ім'я поліпшення здоров'я краян заповів право власності на курорт Товариству галицьких лікарів з умовою, що прибутки від функціонування курортного закладу будуть використовуватися для надання допомоги вдовам та дітям-сиротам лікарів.

Товариство галицьких лікарів не переймалося належним адмініструванням та ринковим просуванням Моршина. Тому курортний заклад разом з належними йому угіддями (землею і лісом) та право на виробництво гіркої солі й боровини щосезону здавалися в оренду.

У 1882 р. експериментальним шляхом (діагностуючи зміни стану хворих престижної краківської клініки, яким було прописано моршинську воду) проф. Є. Корчинський остаточно підтвердив лікувальні властивості цієї мінеральної води. Відтак закуплено й встановлено обладнання для нового виробництва, і з 1883 р. курорт Моршин почав постачати в аптеки великих міст Австро-Угорської імперії і столиці інших країн Європи не лише брикети солі і боровини, а розливу в пляшки мінеральну моршинську воду джерела “Боніфацій”. Курорт і його природні лікувальні чинники набули визнання серед широких верств населення Галичини й суміжних польських земель. Цінова доступність “відкрила двері” Моршинського курорту для української інтелігенції. Так, влітку 1890 р. під час подорожі селами Стрийського повіту у “купальному закладі Моршина” зупинявся видатний український письменник-подвижник Іван Франко.

У численних рекламних проспектах на початку XX ст. Моршин порівнювали з популярними європейськими курортами, називали його “Галицьким Спа” і “Галицьким Карлсбадом”. За популярністю серед галичан Моршин посів друге місце після аристократичного Трускавця, залишивши позаду низку інших прикарпатських курортів – Черче, Деятин, Косів і Кути.

Курорт Моршин спеціалізувався на лікуванні: жовтуха в різних формах і ступенях, пухлини лімфатичних залоз, висипки на шкірі і т. і., запальні захворювання суглобів і кісток, ревматизм в різних формах, надмірне ожиріння і застійні явища в інших системах, жіночі

захворювання, хвороби дихальної і травної систем, психічні недуги (іпохондрія, істерія тощо), шкірні захворювання, деякі форми паралічу після інсультів і ревматизму.

Орендарі активно експлуатували природні лікувальні ресурси курорту, заклад ніколи не пустував, однак завдяки “умілому” веденню бухгалтерії у підсумку офіційно представляли у звітах Товариству галицьких лікарів невтішні цифри. Так, скажімо, у звіті за сезон 1897 р. подано такі цифри: всього гостей близько 150 осіб, видано близько 400 мінеральних ванн та 150 грязевих, проведено близько 500 гідротерапевтичних процедур.

Не отримуючи від курорту бажаних прибутків, правління Товариства в 1914 р. ухвалило продати Моршин. Перешкодила цьому Перша світова війна. У 1915 р. околиці Моршина стали ареною воєнних дій. Курорт прийшов у повний занепад. Власних коштів для відбудови його інфраструктури Товариство галицьких лікарів не мало. Тому одразу після війни було ухвалене рішення про передачу курорту Моршин в оренду акціонерному товариству “Курорти польські”. Так розпочався другий (польський) період розвитку курорту Моршин.

З входженням на правах оренди у потужний концерн “Курорти польські” у 20-30-і рр. ХХ століття Моршин вступив в період найбільшого економічного піднесення. На нього звернули увагу солідні інвестори та підприємці. Потужності промислового виробництва лікувальних брикетів моршинської солі і боровини та бутильованої мінеральної води зросли втричі, порівняно з довоєнним рівнем. Через торгові представництва концерну “Курорти польські” моршинська вода, сіль і боровина експортувалися не лише в сусідні регіони Польщі, а в понад три десятки країн світу, включаючи Велику Британію і США.

1920-і рр. позначилися для Моршина справжнісіньким будівельним “бумом”. Вартість земель підскочила в десятки разів. Поближні селянські наділи за безцінь скуповувалися спритними єврейськими та польськими ділками, відтак вигідно перепродувалися. Адже для багатих людей ставало дедалі престижним побудувати свою віллу в Моршині та його околицях.

Унаслідок інвестиційно-будівельного “буму” архітектурне “обличчя” Моршина разуче змінилося. Пасторальний ландшафт приватного курортного комплексу часів Б. Штіллера відійшов у минуле, поступившись модерній індустріальній забудові дво-чотирповерховими курортними котеджами за взірцем кращих курортних споруд Австрії, Німеччини, Чехословацької республіки.

Із понад двох десятків курортних вілл, що формували архітектурне осердя Моршинського курорту, особливим шиком виділялися респектабельні готельно-курортні комплекси “Європа”, “Італія”, “Патрія”, “Вавель”, “Оріон”, “Білий двір” тощо із централізованим водо- й електропостачанням, комфортними номерами з телефонами і ваннами.

Лікувальну інфраструктуру Моршина у 20-і рр. складала:

- джерела мінеральних вод “Боніфаций”, “Магдалена”, “Адам”, “Марцішек”, “Альфред” та “Матері Божої”,

- Лазні гідротерапевтичні (будинок на вісім кабінок з передпокоюми для прийому ван з моршинською ропою різної концентрації і температури, а також бальзамічних і звичайних гігієнічних ванн;

- Лазні грязетерапевтичні (окремий будинок на вісім кабінок з передпокоюми для прийому хвойних, лужних (мурашинових) та власне грязевих ванн (застосовувався паровий розігрів боровини), також використовувалися як парна;

- холодна природна купіль у спеціально для цієї цілі створеному ставку обабіч лазень;

- інсоляторій для прийому сонячних ванн (відкритий у 1892 р.),

- парк закладу площею 20 моргів з вимощеними доріжками для кліматотерапевтичних теренкурів (для хворих на параліч і ревматизм адміністрація курорту придбала німецькі ортопедичні крісла на колесах, за допомогою яких пацієнти мали змогу вільно пересуватися територією курорту). З парку окремі доріжки вели у прилеглі розлогі панські ліси, відкриті для вільного доступу рекреантів [5].

Консультував й опікувався хворими закладовий лікар Фрідріх Дзиковський.

Рис. 2. Головний бювет та центральна частина курортного парку у розпал сезону 1937 року [3].

Нічліжний фонд курорту складали: головний пансіонат закладу на 24 комфортабельні номери з просторим залом їдальні та сонячною верандою, гостьовий будинок “Під зіркою”, що складався з восьми номерів, з двома окремими кухнями і передпокоєм, гостьовий пансіонат на фільварку з двох будинків загальною місткістю 24 номери з окремою кухнею і приміщенням для прислуги, просторою зааскленою верандою для прийому сонячних ванн, своїми садом і парком, 14 осель приватного сектору з покоями для гостей, розташованих в селі на під’їзді до курорту.

Упродовж усього сезону для зручності гостей (з огляду на літній вік більшості з них) між курортними лазнями та нічліжними закладами з 6 до 21 години регулярно курсував спеціальний курортний автобус.

Невимушену *дозвіллево-розважальну атмосферу моршинського курорту забезпечували:* двічі на день концерти класичної музики, вечірні концерти, літературні вечори та танці і бали у великій залі головного курортного закладу, мала зала з віденським фортепіано для самостійного музичного дозвілля гостей, поле для гри у крокет і теніс, футбольне поле з низкою гімнастичних снарядів, боулінг-клуб в парку біля лісу, зручні дубові лавочки і гамаки для усамітнення гостей в курортному парку та велика гойдалка в лісі для молоді, екскурсії в Карпати, до Гошівського монастиря, Скель Довбуша біля с. Бубнища тощо.

Рис. 3. Вигляд на курортну інфраструктуру Моршина у 1935 р. [3]

У володінні курортної адміністрації перебував ресторан з кав’ярнею і пекарнею. А для гостей, які воліли готувати самі, було організовано щоденну ранкову доставку за домовленістю свіжих молочних продуктів, хліба і випічки, яєць, овочів, фруктів, м’яса та риби або з панського фільварку, або з села. До послуг гостей курорту була й галантерейна крамниця стрийської фірми “Nusaenblf & Comp.” та аптека з широким вибором бутильованих мінеральних вод із популярних закордонних та польських курортів. У 30-і роки ХХ ст. у Моршині реалізовано нові

масштабні інженерні проекти: побудовані водо- і грязелікарня, інгаляторій, у 1935 р. коштом Товариства галицьких лікарів постав просторий чотириповерховий “Курортний дім” (проект інженера Никодимовича; суч. санаторій “Мармуровий палац”). Слід наголосити: комплексна розбудова курортної інфраструктури відповідно до генплану розвитку курорту відбувалася без дотацій держави виключно зусиллями зацікавлених приватних інвесторів. Тож усі санаторії, пансіонати і гостьові вілли, ресторани, кав'ярні й цукерні, промислові потужності з розливу мінеральної води та брикетування солі й боровини, торгівельні й дозвіллево-розважальні заклади і навіть мінеральні джерела перебували у приватній власності окремих фізичних та юридичних осіб.

Друга світова війна призвела до значних руйнувань курортної інфраструктури й ознаменувала кінець другого (польського) етапу становлення кліматичного й бальнеогрязевого курорту Моршин. З приходом радянської влади у 1940 р. приватні пансіонати були об'єднані в державні санаторії. До середини ХХ ст. Моршин не розбудовувався, тут у довоєнних польських курортних віллах функціонувало дев'ять санаторіїв. Реорганізація й новий етап розквіту курорту припали на наступні десятиріччя планового будівництва соціалізму.

1. Chłapowski Franciszek Dr. *O zdrojowiskach i stacyach kąpielowych i klimatycznych w Polsce* / F. Chłapowski. – Poznań, 1895. – 30 s.
2. Korczyński Ludomił Prof. Dr. *O zdrojach Morszyńskich a w szczególności o wodzie gorzkiej Morszyńskiej* / L. Korczyński // *Gazeta Lekarska*. – Warszawa, 1882.
3. Koskowski Włodzimierz Prof. Dr. *Morszyn i jego czynniki lecznicze* / W. Koskowski // *Leksykon zdrojowo-turystyczny*. – Sucha, 1939. – S. 5-12.
4. *Materiały do balneologii krajowej*. – Kraków, 1883. – 412 s.
5. *Morszyn jedyny w Polsce źródł wód gorzkich*. – Lwów: Nakładem Zarządu Zdrojowego w Morszynie, 1932. – 23 s.
6. *Morszyn zdrojowisko solankowo-borowinowe: oraz wyroby chemiczne ze źródła Magdaleny i borowiny mrówczanej pod kontrolą Wielm. D-ra Bronisława Radziszewskiego prof. chemii na uniwer. Lwowskim*. – Lwów, 1898. – 10 s.
7. Рутинський М. Й., Стецюк О. В. *Туристичний комплекс Карпатського регіону України: монографія* / М. Й. Рутинський, О. В. Стецюк. – Чернівці: Книги – ХХІ, 2008. – 440 с.